

Възможност за *Джан*.

Трансформации на (не)човешкото при Платонов и Уелбек

Галина Георгиева

Резюме: Статията предлага анализ на два литературни текста, които по своя жанр се разполагат между утопията и антиутопията – повестта „Джан“ на Андрей Платонов, писана в началото ХХ век, и романът „Възможност за остров“ на Мишел Уелбек, писан в началото на ХХІ век. Текстът разглежда възможността за щастие в условия на робство, или „естествено поданичество“ (от страна на низките, примитивните народи в „Джан“), и в условията на една свръхмодерност на съществата, преодолели принудите на човешкото (в лицето на клонингите във „Възможност за остров“). Какво става със съвършената утопична машина и копнежа по „очевидното“ щастие днес, в контекста на осъществената нечовешкост, доведена до невъзможност да обитава нечовешкия си свят и самоволно напуснала неговите граници? Как отсъствието на желание и въображение, на траен копнеж по бъдещи хоризонти, като съществен екзистенциал на човешкото, подкопават дори самото нечовешко?

Ключови думи: Андрей Платонов, Мишел Уелбек, „Джан“, „Възможност за остров“, утопия, антиутопия, вечен живот, душа.

Галина Георгиева е доктор по руска литература и главен асистент по теория на литературата към Института за литература, БАН. Автор е на книгата „Авангард и соцреализъм. Проблемът за лириката в Русия през периода 1917-1934 г.“. Има редица статии и проекти в областта на соцреализма, авангарда, теорията на киното и др.

Ако заниманията с утопиите и антиутопиите днес са не само нужни, но и форма на своеобразна съпротива срещу „презентизма“ на днешната епоха, налагаща, според Александър Кьосев, като самоочевидна доминацията на „сега“ над миналото и бъдещето“¹, то връщането към тях с оглед на въпроса за границите между човешкото и нечовешкото ми се струва още по-закономерно. Закономерно, доколкото техен фундамент е Желанието, трансгресиращо настоящето. Настоящото както на човека като вид, като биологично състояние, така и като условия на живеене – материални, политически и социални. Желанието като „неопределена, скандализираща невъзможност“, изявено публично под „формата на скандал, на разрыв с приетото за реално и възможно“². Желанието (за един друг свят другаде) е не само метавеличина на жанра, но и ядро на сюжетостроенето – то води героя (или цялата общност) към новото, при това тъкмо в екстреман разрыв с настоящето, при все цялата немислимост, „скандалност“ на (не)възможния нов свят. Желанието води отвъд потенциала на актуалните възможности към миража на прекрасното нереално.

Писани в разстояние на повече от 80 години една от друга, двата литературни изходни текста, към които насочвам вниманието си – повестта „Джан“ на Андрей Платонов и романът „Възможност за остров“ на Мишел Уелбек – се разполагат между жанровите характеристики на утопията³, „Джан“, и на антиутопията, „Възможност за остров“. Първоначалното очакване за разлики, породени както от жанра и литературните традиции, в които двата текста се вписват, така и от техния радикално различен исторически (технологичен) контекст, е приглушено от натрапващи се сходства в проблематиката, заложен в двата литературни сюжета. Това усещане за сходства изниква както с оглед на изявеното и в двата наратива Желано невъзможно (крепящо сюжетната основа на двата разказа), на Онова, което е зад хоризонта на сегашното, така и при анализ на базисните, психологически, да ги наречем, характеристики на персонажите, на

¹ Александър Кьосев, „Скандалът на утопията“, *сп. Пирон, Бъдеще и въображение*, ред. Асен Канев, бр.7 (2014)

² Пак там.

³ При все че повечето произведения на Платонов се разполагат по границата между утопията и антиутопията, както е случаят с „Чевенгур“, „Изкопът“ и др., повестта „Джан“, по моему, е издържана по-скоро в един чисто утопичен ключ. В нея откриваме по-чисти жанрови характеристики, ефект от сюжетната основа на текста и постъпките на главния герой.

изходните предпоставки на самото им живеене. За целта е нужно да преминем накратко през сюжетните и контекстуални измерения на двата текста.

Писана през 1934 г. след посещение на Платонов в средна Азия, повестта „Джан“, по свидетелство на самия ѝ автор, е пряк резултат от впечатленията му от тази част на тогавашния Съветски съюз. На днешната политическа карта това са териториите на Казахстан, Туркменистан и Узбекистан и по-конкретно районът, където трите държави граничат. Географски това са земите между делтата на река Амударя (най-голямата по онова време река в средна Азия), платото Устюрт, Сарькамъшките езера и Сарькамъшката падина (или депресия), чиято най-висока точка е минус 38 метра под морското равнище. Падината е северна граница на огромната пустиня Каракум, чиито пясъци също са арена на действия в повестта. Накратко, това е територията между Каспийско и изчезващото днес Аралско море. Обръщам внимание на пространството, защото по времето на Платонов (а и до днес) то е съпътствано от редици странни, граничещи със зловещото, устни предания и легенди, от една страна, но и провокиращи научни открития, от друга, някои от които се вписват в тъканта на самата повест. Цялата Сарькамъшка падина, а дори и платото Устюрт в миналото са били дъното на голямо езеро; в пустинята Каракум археолози намират останките на силно развита в древността цивилизация, а в съседство е минавал важен търговски път, известен като Пътя на коприната. Още по-назад в миналото, според океанолозите, цялото пространство между Черно, Каспийско и Аралско море е представлявало една обща водна площ.

Платонов посещава тази територия през 30-те години на XX век, когато тя е покрита с пясъци, напукана глина, нашарена е от солени блата, рехави тръстикови гори и голи скали. Там вижда малобройно скитащо се население, живеещо нечовешки от сегашна, но и от тогавашна гледна точка условия за живот. Точно по това време съветските власти решават, в унисон с актуалната за епохата „кауза“ по „очовечаване природата“, да изградят на едно от най-сухите на места на планетата огромни плантации за отглеждане на памук, снабдявани с вода най-вече от реката Амударя чрез големи и сложни напоителни съоръжения.

Точно по това време и главният герой в повестта, Назар Чагатаев, е изпратен от Московския централен комитет да положи основите на бъдещото щастие сред слабо проучения народ, обитаващ територията между падината, платото и реката – и не на какво

да е щастие, а на щастieto от съвместния общ живот. Когато Чагатаев навлиза в Саръкамъшката падина, първият човек, когото среща по пътя си, е старецът Суфиян. Суфиян, разпознал малкия Назар – родом от тези земи, но прокуден от майка си, за да си търси хляба другаде – пита завърналия се от големия център младеж: „А ти срещна ли някъде своя баща. – Не. – казва Назар и отвърща: – А познаваш ли Ленин? – Не го познавам, отговаря Суфиян. Веднъж чух това име от един странстваш, разправяше, че това било хубаво име. Но аз не мисля. Ако е хубаво, нека се яви в Саръкамъш. Тук е адът на целия свят и аз живея в него по-зле от всеки.“⁴. Този диалог (липсващ впрочем в българския превод на повестта) между младия и образован Назар, върнал се като чужденец в родното си селище, и стария, мъдър и непогръднат от свличащата се все по-надолу депресия Суфиян, ми се струва ключов. Там, където е Адът на земята, където не расте почти нищо живо, коритата на реките са отдавна пресъхнали, а почвата се гърчи буквално в солта на времето, където костите на живите, когато те все пак успяват да помръднат, издават звуци, по-свирепи и от пустинния вятър, а частите на умрелите в забрава служат за храна на беззъбото куче – единственото домашно животно в селището, там, където хората през по-голямата част от времето спят, за да не усещат глада и безвремието, там Чагатаев е командирован да построи новия щастлив живот и да постави народа джан на картата на щастливите народи.

Всъщност самото наименование „джан“, както разбираме от началото на повестта, означава душа, която търси щастие (на тюркменски език). По-надолу в текста разбираме, че „джан“, означава още „душа“, а също и „мил живот“. „Нищо друго си нямал този народ, само едната си душа и живота си“, казва Назар в отговор на въпрос на секретаря на районния комитет в Ташкент, защо така се казва народът. В края на повестта става ясно и това, че „джан“ е общо понятие за всички хора, срещани в този край, понятие, дадено им от другите народи, радващи се на далеч повече блага, за да бележи тяхната бедност, защото единственото, което имат бедните хора, е душата си – така мислели богатите. С развитието на повестта обаче разбираме, че и душата, „джан“, не е нещо, на което народът може да разчита, защото душата им е скрита вътре в тях, при това отдавна и вече не може да намери пътя си обратно. „Ние чуваме как вътре в нас душата ни бърза и желае да излезе навън, за да ни помогне“, пеят хората от народа джан.

⁴ Андрей Платонов. *Проза*. Москва: Пушкинская библиотека, 1999, 134.

Извеждането на душата като че ли метафорично съвпада с пътя през пустинята, който народът извървява, предвождан от Назар Чагатаев, до родните си земи – падината Сарькамъш. Гонен в близкото си минало от жестоки ханове, населявали земите край оазисите, народът се заселил в делтата на река Амударя, за да се скрие в нейните тръстики. Защото хановете идвали и всяка година отнасяли със себе си голяма част от народа в робство, за му работи без пари, а слабите избивали. Назар повежда народа си през пустинята и го завежда в родната падина. Дългият път през пустинята Каракум силно напомня четиридесетгодишното избавяне на еврейския народ от робския труд в Египет до Обетованата земя, а делото на московския инженер Назар Чагатаев – на делото на пророка Мойсей. Всъщност смесването на конкретни следреволюционни сюжети с панисторически архитипни сказания е ключов момент в обработката на настоящето в сюжетите на Платонов.

Разликата в случая, а и парадоксът на пътуването към обещания рай, е, че народът джан не върви към място, откъдето ще потече мед и масло, а към една неплодна и прокълната земя, под морското равнище, а в някакъв смисъл и под равнището на цивилизационния минимум за биологично оцеляване. Но все пак Назар отвежда народа си, намира му скални пещери за обитаване, снабдява го с храна – по пътя намира голямо стадо овце и с риск за живота си храбро убива няколко гигантски птици, с които нахранва хората си. Назар започва да строи къщи от глинени тухли, заедно с единственото жизнено същество от народа, 12-годишната Айдъм. И въпреки това няколко дни след като се заселват в Сарькамъшката падина, Назар открива, че на народа му липсва най-простичкото и базисно условие за живот – желанието да продължи да живее. Една сутрин Назар решава да преброи хората, по пътя измират доста, но той знае за всеки един от тях. Тази сутрин той открива, че едно от трите деца, пътували през пустинята, липсва. Никой не може да каже кога и как момиченцето е било отнесено от пустинния вятър. Дори собствените му родители. Вечерта Назар събира хората и им казва: „Вече пет дни, откакто сме тук, денем се скатавате по пещерите си, а вечер заспivate с надеждата никога да не се събудите. Питам ви – искате ли да продължите да живеете?!“ изпълненото с решителност лице на Назар среща празните погледи на хората. Никой не отронва и дума.“⁵.

⁵ Пак там, 189.

Вторият голям удар за Назар идва, когато няколко месеца по-късно, в навечерието на зимата, той издейства от властите в Ташкент доставки с храна, лекарства и дрехи, с които да изкарат зимата. Потресът на Назар настъпва, когато една сутрин, след като са се наядли изобилно с новата храна, след като са спали близо три денонощия, уморени от прекомерното хранене, хората от джан напускат, изграденото от ръцете на Назар селище и тръгват в различни посоки, всеки сам, на където му видят очите. Целият стремеж на Назар да изгради общия щастлив живот се разпръсва в самотните тела на скиталците. Единственото, което може да направи, останал сам с малката Айдъм, е да погребее майка си, умряла по време на големия сън.

Краткият опис на случките в „Джан“ може да спре тук и да отвори място на едно чисто механично, на пръв поглед, пренасяне към романа на Уелбек „Възможност за остров“. Вместо предговор книгата започва с това, как някой стои в телефонна кабина след края на света, говори каквото си иска и на когото си иска, без да знае дали от другата страна го слуша цялото човечество или напротив, няма никой оцелял. Оттам до епилога следим два отделни разказа на един и същи човек, но на различен стадий на развитие. Първият разказ е на Даниел 1, който обитава нашия свят, тук и сега, а вторият разказ е на Даниел 24 и Даниел 25 – негови клонирани копия, обитаващи света след 2 хиляди години и принадлежащи към така наречените „неохора“. „Неохората“ съществуват поради развитието на технологиите и в частност, поради възможността на базата на информацията, заложената в ДНК на даденото същество, това същество репродуктивно да се възпроизвежда до безкрайност. Безкрайното им съществуване обаче е в една изолирана среда, ограничена от бариери, отвъд които живеят диваците. Почти нищо не се знае както за тях, така и за средата им.

Чисто композиционно разказът на Даниел 1 е това, което четат като писмено завещание, като „животопис“ неговите потомци – четене, през което те си набавят памет и минало. И още две едри характеристики: Даниел 1 по занимание е стендъп комик, сатирик със собствено много популярно шоу, сатирично ориентирано към света. Шоуто го е направило богат, но в живота си той е воден основно от случайността и апатията. Най-силните му преживявания са двете му кратки, но екстремни любви с Изабел и Естер – „едната не обичаше секса, другата не обичаше любовта“, както сам героят коментира. Неговите потомци живеят с пълно спокойствие, в чисто съзерцание, в мисъл без цел,

прекъсвана единствено от кратки интерактивни срещи с други неохора в някой сървър, предимно с жени. Животът не е щастлив нито когато Даниел 1 размива хората, като избличава язвите на своето общество, нито когато всички предпоставки за спокоен и безкраен живот са налични. Самият Даниел, доколкото попада в секта, чиято основна цел е тъкмо вечният живот, става не просто свидетел на епохалното събитие – „възкресяването на пророка“ и обявяването на вечния живот за възможен, но е и един от Основоположниците на този вечен живот. Това обаче не пречи нито на оригинала, Даниел 1, нито на инкарнираните му наследници да изоставят живота като даденост, бил той краен или безкраен. В първия случай смъртният Даниел се самоубива, във втория, Даниел 25 напуска изолираната зона на безсмъртието доброволно.

Възможните обобщения от накратко представените тук сюжетни ядра извеждат като основен проблема за липсата на желание за биологично удържане на живота, чиято обратна страна, в един метафизичен план, би била липсата на смисъл. В света на Платонов човеците са поставени в една изключително примитивна, пред-историческа, пред-човешка ситуация, а във втория свят – в една хипер-технологизирана, може би след-историческа и свръх-човешка ситуация. Оказва се, че нито пред-цивилизационните чергарски условия на живот сред мъртвата природа, нито опитомената природа на човека, алгоритмично повтаряща се при всяка нова инкарнация, не пораждат инстинктивно Желание за съхранение на вида. Стремещът за „скандалното“ преодоляване на възможното и реалното не пуска корени нито в омагьосаната депресия на Саръкамъш, нито в научно издържаното безкрайно възпроизводство на клетките в изолираната земя на неочовеците. При това в първия случай въпросното нежелание, безсмисленост е в рамките на една биологично крайна телесност, на един измерим живот, зад който чака смъртта, а в другия – то е базисно в условия на живеене, отменили смъртта и положили живота като неотменим.

У героите на Платонов, поставени в условия на перманентна смъртна заплаха – както от самата природна среда, така и плод на човешки фактор, социалното и икономическо господство на хановете – тази липса като че ли изглежда оправдана или поне обяснима. От една друга гледна точка обаче, тази на идващия от Щастливата Москва млад и образован мисионер Чагатаев, това нежелание на народа, при все личното свидетелство и близостта на обещаното, е смущаваща. Всъщност за героите на Платонов не е новост дистанцирането от всемирното щастие, при все че то вече им е дадено, при все

че те уж са негови носители. Така е и при двамата странстващи комисари Дванов и Копьонкин от „Чевенгур“, така е и в „Изкопът“, в „Град на градовете“ и др. Това дистанциране обаче контрастира на фона на набор от други фигури, завещани ни от целия останал революционен руски авангард – фигури, които се задъхват в превземането на света и в опияняващо биокосмическо живеене във вече сякаш сбъднатите свръхутопии на левия авангард.

Всъщност ключът към въпросното дистанциране е може би тъкмо в случилото се като перманентно тук и сега бъдеще, тъкмо в перманентния ход на историята, отменил края и обявил неотложността на щастливата революция. Защото появата на безкрая лесно води до отмяна на желанието за живот, при все неговата биологична неотменност, както се случва с героя на Уелбек. Когато умира по своя воля, оригиналният Даниел 1, който вече знае, че ДНК-то му ще даде началото на множество Даниеловци, казва: „Очаква ме безкрайна есен, а после космическа зима... и все пак има нещо, нещо ужасно, което се носи в пространството и сякаш иска да се приближи. Всяка тъга, всяка скръб или точно определена липса е предшествана от нещо друго, което може да се нарече чистият страх от безкрая. ... какво бях сторил, за да заслужи такава съдба? И какво бяха сторили хората изобщо?“⁶.

Стремежът към утопично случване на щастието в Саръкамъш е кастриран, желанието да се изживее вечността и пълнотата – също. При това липсата на желание да се живее в *Джан* е съпътствана от гнета на смъртта поради слабост, глад или чуждо господство. Липсата на желание да се живее при героя от *Възможност за остров* е негова специфична характеристика, тя е актуална тъкмо в среда, в която смъртта вече не е събитие от живота.

Но наред с перспективите на биологично съществуване, които двамата автори чертаят, има още нещо, което можем да извлечем от самите финали на литературните им текстове – нещо, чието пропускане би оставило тезите им незавършени. След като изкарва зимата в Саръкамъш с малката Айдъм, Назар тръгва да търси народа си по широкия свят. В първия град, който посещава, Назар среща стария Суфиян, но решава да продължи по пътя си. Когато се връща при Айдъм в селището, Назар вижда, че част от хората на джан са се завърнали. Вечерта край огъня Назар ги пита: „А защо ни напуснахте. Отговарят му:

⁶ Мишел Уелбек, *Възможност за остров*, прев. Галина Меламед. София: Факел Експрес, 2006, 376.

Мислехме, че по света отдавна няма нищо. Мислихме, че сме останали сами... защо тогава и ние да живеем?“ Така му казва един, а друг допълва: „Искахме да проверим ... интересно ни стана къде има други хора.“

В този своеобразно еманципаторски жест на народа джан, напуснал депресивната природа на Саръкамъш и полюбопитствал да провери има ли други, може би е началото на сбъждане на проекта на Назар. Или може би не е, защото след няколко дни самият Назар напуска народа си и се връща в Москва. В края на романа си Уелбек изважда героя си от изолираното пространство на безкрая, където той пребивава „свободен от тежобата на общуването и отношенията с другите.“ Даниел 25 тръгва по празната дива местност, отвъд която може би е Островът, а той, както повелява слухът, е последният пристан на хората или диваците, които все още живеят в общества и поддържат отношения. Въпреки че финалът на книгата, де факто последните думи на неочовека Даниел 25 ни казват: „Щастието не е възможен хоризонт... Бъдещето е пустота. Бях, вече не съм. Животът е реален.“

Цитирана литература:

Кьосев, Александър. „Скандалът на утопията“, *сп. Пирон, Бъдеще и въображение*, ред. Асен Канев, брой 7 (2014)

Платонов, Андрей. *Проза*. Москва: Пушкинская библиотека, 1999.

Уелбек, Мишел. *Възможност за остров*, прев. Галина Меламед. София: Факел Експрес, 2006.